वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः॥
गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः॥
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशं मन्वन्तराणि च॥
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः।
सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना॥"
इति च श्रीभागवते। ३। १०। १४-२६॥
(विष्णुः। इति महाभारतम्। १३।१४१।३०॥
शिवः। इति च तत्रैव। १३। १७। १४८॥)

सर्गबन्धः, पुं, (सर्गैरध्यायैर्बन्धो यस्य।) महाकाव्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥ तल्लक्षणं यथा,—
"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्॥
तद्दासकथोद्भूतमितरद्वा तदाश्रयम्।
चतुर्व्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम्॥
नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः॥
सर्व्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम्।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति॥"
इति दण्डी॥

सर्ज्ज, अर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) सिसर्ज्जयिषति। सर्ज्जति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

सर्ज्जः, पुं, सृजति निर्य्यासादीनिति। सृज+अच्।) शालवृक्षः। इत्यमरः। ३। ४। ४४॥ सर्ज्जरसः। इति भरतः॥ पीतशालः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋतुसंहारे। २। १७।
"कदम्बसर्ज्जार्ज्जुननीपकेतकी-
र्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः।
सशीकराम्भोधरसङ्गशीतलः,
समीरणः कं न करोति सोत्सुकम्॥")

सर्ज्जकः, पुं, (सर्ज्ज एव। स्वार्थे कन्।) पीतशालः। इत्यमरः। २। ४। ४४॥ (यथा, भावप्रकाशे। १। १।
"सर्जकोऽजककर्णः स्यात् शालो मरिचपत्रकः॥")
शालः। इति जटाधरः॥

सर्ज्जगन्धा, स्त्री, (सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः।) राम्ना। इति रत्नमाला॥

सर्ज्जनं, क्ली, (सृज+ल्युट्।) सैन्यपश्चाद्भागः। इति शब्दरत्नावली॥ विसर्ज्जनम्। सृष्टिः। इति सृजधात्वर्थदर्शनात्॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे अक्षपाददर्शने।
"तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्ज्जणं न युज्यते॥")

सर्ज्जनिर्य्यासकः, पुं, (सर्ज्जस्य निर्य्यासः। स्वार्थे कन्।) रालः। इति राजनिर्घण्टः॥

सर्ज्जमणिः, पुं, (सर्ज्जस्य मणिरिव।) धूनकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सर्ज्जरसः, पुं, (सर्ज्जस्य रसः।) शालवृक्षनिर्य्यासः। धूना इति भाषा। (यथा, महाभारते। १। १४५। ९।
"शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्
आस्मैयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय॥")
तत्पर्य्यायः। यक्षधूपः २ अरालः ३ सर्व्वरसः४ बहुरूपः ५। इत्यमरः। २।६।१२७॥ रालः ६ वह्निवल्लभः७। इति भरतधृतरभसः॥ शालजः ८ शालनिर्य्यासः९ सर्ज्जः १० धूनकः११ शालसारः १२। इति रत्नमाला॥ विरूपः १३। इति शब्दरत्नावली॥ शालवेष्टः १४ अग्निवल्लभः १५ सर्ज्जमणिः १६। इति हेमचन्द्रः॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ रालशब्दे द्रष्टव्यौ॥

सर्ज्जिः, स्त्री, (सर्ज्ज अर्ज्जने+इन्।) सर्ज्जिकाक्षारः। इति रत्नमाला॥

सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जिरेव। स्वार्थे कन्। टाप्।) सर्ज्जिकाक्षारः। इति जटाधरः॥ (नदीविशेषः। इति भरतः॥)

सर्ज्जिकाक्षारः, पु, (सर्ज्जिका एव क्षारः।) यद्वा, सर्ज्जिकाया नद्याः क्षारः। इति भरतः॥ साचिक्षार इति साजिमाटि इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कापोतः २ सुखवर्च्चकः ३ सौवर्च्चलम् ४ रुचकम् ५। इत्यमरः। २।९।१०९॥ सृजिकाक्षारः ६ सर्ज्जिका ७ क्षारः ८। इति तट्टीका। खर्ज्जिका ९ स्वर्ज्जिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ सुरवर्च्चकः ११। इति जटाधरः॥ सर्ज्जिक्षारः१२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जी१४ सुखोर्ज्जिकः १५ सुवर्च्चिकः १६ सुवर्च्ची १७ सुखवर्च्चाः १८। अस्य गुणाः। पटुत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातोदरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः।
सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्च्चकः॥
कथितः सर्ज्जिकाभेदो विशेषश्चैः सुवर्च्चिका।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः॥
निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान्।
पाण्डुर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहकृदामयान्॥
सर्ज्जिकाख्यगुणा तस्माद्विशेषादगुल्मशूलहृत्।
सुवर्च्चिका सर्ज्जिकावद्वाह्या गुणतो जनैः॥"
इति भावप्रकाशः॥

सर्ज्जिक्षारः, पुं, (सर्ज्जिरेव क्षारः।) सर्ज्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

सर्ज्जी, स्त्री, (सर्ज्जि+वा ङीष्।) सर्ज्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्टः।

सर्ज्जुः, पुं, (सर्ज्जति उपार्ज्जयतीति। सर्ज्ज अर्ज्जने+अच्।) वणिक्। इति मेदिन्युणादिकोषौ॥

सर्ज्जूः, स्त्री, (सर्ज्जतीति। सर्ज्ज+"ऋषिचमितनिधनीति।" उणा० १। ८२। इति ऊः।) विद्युत्। इति मेदिनी॥ अभिसारः। द्वारः। इति शब्दरत्नावली॥

सर्ज्यः, पुं, (सर्ज्जस्येदमिति। यत्।) सर्जरसः। इति रत्नमाला॥ अर्जनीये, त्रि॥

सर्पः, पुं, (सृप्यते इति। सृप+घञ्।) नागकेशरः। इति रत्नमाला॥ (सृप+भावे घञ्।) गमनम्। इति सृपधात्वर्थदर्शनात्। (सर्पति इतस्ततो गच्छतीति। सृप+अच्।) श्मश्रुधारी म्लेच्छजातिविशेषः। पुरा अयं क्षत्रिय आसीत्। सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अनधिकारित्वं कृत्वा वैशान्यत्वं धर्म्मनाशश्च चकार यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये।
"सगरः स्वां प्रतिज्ञान्तु गुरोर्व्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वैशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च॥
पारदान् मुक्तकेशांस्तु पह्लवान् श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्कारास्तास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलिसर्पा माहिषका दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः।
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना॥"
हिंस्रजन्तुविशेषः। साप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दृष्टाकुः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४ अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आशीविषः ७ विषधरः ८ चक्री ९ व्यालः १० सरीसृपः ११ कुण्डली १२ गूढपात्१३ चक्षुःश्रवाः १४ काकोदरः१५ फणी १६ दर्व्वीकरः १७ दीर्घपृष्ठः १८ दन्दशूकः १९ विलेशयः २० उरगः २१ पन्नगः २२ भोगी २३ जिह्मगः २४ पवनाशनः २५। इत्यमरः। १। ८। ३॥ विलशयः २६ कुम्भीनसः २७ द्विरसनः २८ भेकभुक् २९ श्वसनोत्सुकः ३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३ फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ समकोलः ३७ व्याडः ३८ दंष्ट्री ३९ विषास्यः ४० गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विलवासी ४४ दर्विभृत् ४५ हरिः४६। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचलाकी ४७ द्विजिह्वः ४८ जलरुण्डः ४९ कञ्चुकी ५० चिकुरः ५१ भुजः५२। इति जटाधरः॥ अस्योत्पत्तिव्युत्पत्ती यथा,
"अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्य्यन्त वेधसः।
हीनाः स्वशिरसो भूयः समरोहन् ततः शिरः।
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः॥"
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः॥*॥
सर्पाणामुत्सवतिथिर्यथा,—
सुमन्तुरुवाच।
"पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिवर्द्धिनी।
पञ्चम्यां किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान्॥
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ॥
एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणजीविनाम्।
पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः॥
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणम्।
शमा नागा यदा मात्रा दह्यमाना दिवानिशम्।